

**АНТИНАРКОТИЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО
В СВІТЛІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ**
DRUG LAW IN LIGHT OF TRANSFORMATION POLICY AGAINST DRUG CRIME

Ступник Я.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
та міжнародного кримінального права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Коштура А.В.,
*юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті досліджуються питання історії становлення та розвитку антинаркотичного законодавства України. Автором проводиться аналіз основних етапів, які пройшла державна антинаркотична політика у своєму генезисі.

Ключові слова: кримінальна політика, наркозлочинність, діяльність, ефективність.

В статье исследуются вопросы истории становления и развития антинаркотического законодательства Украины. Автором проводится анализ основных этапов, которые прошла государственная антинаркотическая политика в своем генезисе.

Ключевые слова: уголовная политика, наркопреступность, деятельность, эффективность.

The article deals with questions of history of formation and development of anti-drug legislation of Ukraine. The author analyzes the major steps that have state anti-drug policy in its genesis.

Key words: criminal policy, drug crime, activity efficiency.

Кримінологічна складова є нерозривною частиною вітчизняної кримінально-правової політики, реалізованої через систему законів, спрямованих на протидію злочинності в цілому та її різновидів, зокрема наркозлочинності. Історія становлення і розвитку державної політики боротьби з поширенням наркотиків у радянські, пострадянські й сучасні часи не завжди була системною, вивіреною і послідовною, характеризувалася неоднозначними підходами, наявністю крайнощів при прийнятті рішень, зміною твердих репресивних заходів на ліберальні й м'які. В окремі періоди доцільніше було б говорити про відсутність державної політики в області боротьби з наркозлочинністю як такою, тому що прийняті рішення були багато в чому поверховими, залежали від випадкових факторів або від простого бажання деяких представників влади.

Окремі аспекти досліджуваних питань були предметом досліджень ряду українських та зарубіжних науковців, зокрема Ю.М. Антоняна, О.М. Бандурки, В.І. Борисова, І.Г. Богатирьова, М.Г. Вербенського, В.В. Голіни, О.І. Гурова, Н.О. Гурорової, І.М. Данишина, О.М. Джузи, А.І. Долгової, В.П. Ємельянова, В.І. Женунтїя, А.П. Закалюка, О.Г. Кальмана, І.І. Карпеця, В.В. Коваленка, О.Г. Колба, Я.Ю. Кондратьєва, М.В. Корнієнка, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцева, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, В.В. Лунєєва, О.А. Мартиненка, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, А.А. Музики, Д.Й. Никифорчука, С.С. Овчинського, А.В. Савченка, С.В. Слінька, В.А. Тимошенка, В.М. Трубникова, П.Л. Фріса, М.С. Хруппа, О.Н. Ярмаши, Х.П. Ярмакі та ін.

Автори ставлять собі за мету дослідити основні етапи, які пройшла державна антинаркотична політика у своєму генезисі.

Характерною рисою державної антинаркотичної політики було те, що реалізовані нею заходи майже за всіх часів запізнювалися, приймалися як би навздогін, були відповідною реакцією на погіршення наркоситуації. Держава намагалася на це реагувати шляхом прийняття відповідних законів, що дозволили б утримати поширення наркотиків. Не завжди такі заходи були адекватними і достатніми.

Історія свідчить про чисельні труднощі, крайнощі, прийняття непродуманих рішень щодо протидії наркозлочинності. Нерідко в обґрунтування того або іншого нормативно-правового акту, прийнятого на рівні держави, вкладались аргументи ідеологічного або політичного характеру. Подібної трансформації зазнавали і медичні підходи до визначення та оцінки наркоманії: від складної, але виліковної хвороби, до хронічної і навіть смертельної [1, с. 3].

Юристи в крайнощах прийнятих законів теж не відставали від медиків: то встановлювали суворі санкції за прийом наркотиків, направляли наркозалежних споживачів у місця позбавлення волі й на примусове лікування, то повністю виключали кримінальну відповідальність за споживання наркотиків і навіть на законних підставах допускали знаходження в наркоманів певної кількості наркотичних засобів для так званих особистих потреб [2, с. 191-195].

Початок появи кримінально-правової політики антинаркотичної спрямованості в Україні можна зв'язати із розпорядженням Ради Народних Коміса-

рів «Про боротьбу зі спекуляцією кокаїном» (1918 р.), яке зобов'язало органи охорони громадського порядку посилити боротьбу зі злочинами, пов'язаними з наркотиками [3, с. 10-11].

Логічним продовженням стало встановлення в Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. кримінальної відповідальності за незаконне виготовлення наркотичних засобів, а також за посів опійних культур [4]. Це була перша кримінально-правова норма, що регламентує відповідальність і покарання за наркозлочини. І хоча випадки немедичного споживання наркотиків окремими громадянами були відомі й раніше, але системи заходів профілактики і боротьби з поширенням наркотиків у країні не було. Наркотики не були так сильно поширені, як у цей час, не були досить вивчені медициною, не становили, на думку деяких лікарів, серйозної небезпеки для здоров'я громадян, тому можна констатувати відсутність у той період державної кримінальної політики.

У новому Кримінальному кодексі УРСР 1927 року були збережені норми про відповідальність за наркозлочини, натомість міра покарання за них була значно посилена [5]. Зокрема, передбачалось покарання за виготовлення, зберігання, збут наркотичних речовин, а також порушення встановлених правил виробництва, зберігання, обліку і перевезення сильнодіючих отруйних речовин.

З метою уніфікації правил обігу наркотичних засобів і посилення контролю у цій сфері ВЦВК СРСР 23 травня 1928 р. прийняв постанову «Про заходи регулювання торгівлі наркотичними речовинами». Нею був заборонений вільний обіг кокаїну, гашишу, морфію, героїну, діоніну, їх солей та понтапону.

Наступний етап розвитку державної кримінально-правової політики в боротьбі з незаконним обігом наркотиків можна зв'язати із черговим КК УРСР, що був прийнятий в 1960 р. і вступив у дію 1 квітня 1961 р. Він проіснував у нашій країні більше 40 років, аж до прийняття в 2001 р. останнього Кодексу, що діє в цей час.

КК УРСР (1960 р.) значно розширив межі кримінальної відповідальності за незаконні дії з наркотичними та іншими сильнодіючими речовинами. У нього були включені склади злочинів, безпосередньо пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів. Система цих злочинів у цілому, а також окремі види злочинів, що містились в Кримінальному кодексі на той момент, докладно проаналізовані А.А. Музикую [6], тому їх аналіз не становить предмет даного дослідження.

Лише зазначимо, що цей КК передбачив можливість застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, засуджених за злочини на ґрунті наркоманії. Так, у відповідності зі ст. 14 КК, до такої особи суд поряд із призначенням кримінального покарання міг призначити примусове лікування, що він повинен був проходити під час відбування покарання. Наркомани, яким призначалися покарання, не пов'язані з позбавленням волі, підлягали примусовому лікуванню в медичних установах зі спеціальним лікувальним і трудовим режимом [7, с. 22].

Судово-слідча практика тих років була зорієнтована на широке використання альтернативних покаранню заходів, до яких відносились примусові заходи медичного впливу на споживачів наркотиків, хворих на наркоманію. З позицій сьогоднішнього дня цей напрямок кримінальної політики в боротьбі з наркоманією нерідко зазнає критики прихильниками, що завзято захищають права споживачів наркотиків, хай навіть за рахунок обмеження законних прав і особистої безпеки громадян, що перебувають поруч із подібними особами.

За час дії цього Кодексу, з одного боку, у нього був уведений ряд новел, що встановлювали і посилювали кримінальну відповідальність за деякі злочинні операції з наркотиками, а з іншого – була посилена його профілактична спрямованість. Це досягалося шляхом застосування норми про відстрочку виконання вироку (ст. 46-1 КК). Значення цього нововведення було велике, тому що воно гарантувало незастосування примусових заходів впливу до тих, хто самостійно вирішив покінчити з пагубною звичкою. Своєчасність даної норми визначалася тим, що на практиці були відомі неодиначні випадки, коли особи, що потребували кваліфікованої медичної допомоги, не йшли лікуватися тільки тому, що боялися кримінального переслідування. Дане законодавче положення було своєрідним закликом до всіх страждаючих на наркоманію добровільно відмовитися від згубної звички і звернутися за медичною допомогою. Держава проголошувала на законодавчому рівні відмову від застосування до таких осіб кримінальної відповідальності у повному розмірі.

Кримінальна політика тих років хоча і мала ряд системних недоліків, все ж була досить продуманою і вибудованою, здійснювалася за допомогою організації профілактичних заходів і прийняття антинаркотичного законодавства, що йшло по трьох напрямках.

По-перше, з урахуванням незначного ступеня шкідливості окремі правопорушення декриміналізувались і переводилися в розряд адміністративних проступків, що виключало штучне збільшення числа засуджених. По-друге, активно застосовувалися альтернативні кримінальному покаранню примусові заходи медичного характеру, що дозволяють навіть при їхній низькій ефективності хоча б невеликому відсотку осіб пройти курс лікування і надалі відмовитися від вживання наркотиків.

По-третє, посилювалися репресивні кримінально-правові заходи відносно осіб, які, незважаючи на застосування адміністративних санкцій, продовжували свою протиправну діяльність. Особливо суворі санкції передбачалися до збувальників, розповсюджувачів, торговців наркотичними і токсичними препаратами.

Як кваліфікуючі ознаки передбачалися: повторність; попередня змова групою осіб; вчинення злочину особою, яка раніше вже вчинила подібне суспільно небезпечне діяння; вчинення злочину особливо небезпечним рецидивістом, якщо предметом цих дій були наркотичні засоби у великих розмірах [8, с. 42-46].

Звичайно, не можна сказати, що законодавство, що діяло раніше, у боротьбі з наркоманією було абсолютно достатнім і не мало потреби в подальшому удосконаленні. Вже в той час загострювалася обстановка зі споживанням різного роду отруйних речовин, а виходить, що було потрібне більш широке нормативне врегулювання суспільно небезпечних діянь, породжуваних токсикоманією.

Разом з тим КК УРСР 1960 р. містив досить надійні засоби для забезпечення реалізації пріоритетних напрямків державної політики протидії наркозлочинності та її негативним соціальним наслідкам. На антинаркотичній державній політиці позначався загальний настрій керівництва країни і населення періоду 1960-х, які називали «відлигою». Але вже на початку 1970-х «відлига» дуже швидко змінилася жорсткістю політичного режиму і, як наслідок, встановленням більш суворого кримінального законодавства.

Резюмуємо: «ідеологічний» тип реагування на проблему наркотизму, характерний для радянської держави періоду 1950–1960 рр., не відповідав тенденції поширення наркотиків у країні, а отже, не міг привести до розробки і формування адекватної антинаркотичної політики.

Основними відомостями, що протидіяли наркоманії, були органи охорони здоров'я і міліції. Але й ті й інші могли реагувати на проблему постфактум – лікувати наркоманів і ловити порушників закону. В результаті проблема замовчувалась, а спроб її вирішення не було. Все це не могло не позначитися на погіршенні наркотичної ситуації в 1970-80 рр. Уже з 1970-х у закритих лабораторіях та інститутах на території СРСР налагодили нелегальне виробництво наркотиків. Саме в 1970-ті в СРСР формується нелегальний ринок наркотиків, що не тільки задовольняв сформований на них попит, але з часом перетворився в один з факторів росту наркоманії через активне втягнення в неї нових осіб, переважно із числа молоді й підлітків [9, с. 85-86].

Процес формування законів, що регламентують політику протидії наркозлочинності, умовно можна розділити на три етапи.

Перший – закони періоду контролю (1922-1991 рр.). За цей період в СРСР склалась система правових заходів боротьби з наркоманією: адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, примусові й добровільні заходи медичного характеру. Всередині даного етапу можна виділити більш короточасні періоди, які були пов'язані із прийняттям кримінально-правового законодавства, значимого для боротьби з наркозлочинністю. Із прийняттям КК УРСР 1960 р. видозмінювалися і кримінально-правові заходи боротьби з поширенням наркотизації населення.

Наступний етап – період лібералізму і спроби демократизації антинаркотичного законодавства. Це самий суперечливий етап, що характеризується прийняттям не завжди продуманих і навіть полярних рішень в області боротьби з незаконним обігом наркотиків. У 1990-ті багато чого в країні піддавалося

руйнуванню і знищенню. Це повною мірою стосувалось і протидії наркозлочинності.

Показовими є такі цифри. За десятиліття, що передувало 1990 року, кількість осіб, що допускають немедичне споживання наркотиків, і хворих на наркоманію, що перебували на обліку в установах Міністерства охорони здоров'я СРСР, збільшилося більше ніж у два рази. Особливу тривогу стало викликати поширення наркоманії серед молоді. У загальній кількості споживачів наркотиків, що перебували на обліку, майже дві третини були особи у віці до 30 років.

З 1986 по 1990 рік було виявлено понад 220 тисяч осіб, що допускають немедичне споживання наркотиків, розкрито більше 170 тисяч пов'язаних з ними злочинів; за правопорушення, пов'язані з наркотичними засобами, було притягнуто до відповідальності близько 400 тисяч осіб; ліквідовано більше 260 тисяч незаконних посівів маку і конопель.

Тільки в 1990 році з незаконного обігу було вилучено 34,7 тонни (1989 – 27,2 т.) наркотичних засобів, викрито півтори тисячі груп збувальників (16,7%) знищено понад 450 гектарів наркотичних рослин (57,8%), що дало можливість попередити надходження на «чорний ринок» наркотиків на суму близько двох мільярдів рублів.

Незважаючи на вжиті заходи, проблема продовжувала все більше загострюватися. Реальна кількість споживачів наркотиків до 1990 року досягла півтора мільйона осіб. Незаконна торгівля наркотиками стала забезпечувати значні нетрудові доходи ділкам наркобізнесу, що, безумовно, негативно позначалося на економіці держави. Щорічний нелегальний обіг наркотичних засобів до 1990 року, за експертними оцінками, досяг трьох мільярдів рублів.

У СРСР до 1990 року щорічно розкривалося близько трьох тисяч злочинів, пов'язаних зі збутом наркотиків, кожен другий – груповий. На обліках в органах внутрішніх справ перебувало більше 10 тисяч збувальників наркотиків, практично кожен п'ятий з них мав у своєму розпорядженні міжреспубліканські зв'язки [10, с.10-33].

Саме в цих умовах Комітет конституційного нагляду СРСР у висновку від 25 жовтня 1990 р. наголосив на тому, що ст. 10 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 квітня 1974 р. «Про посилення боротьби з наркоманією» (в редакції 1987 р.), якою було встановлено адміністративну та кримінальну відповідальність за вживання наркотичних засобів без призначення лікаря, суперечить Конституції СРСР і міжнародним актам про права людини. Виходячи з цього, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 січня 1990 р. «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР» було скасовано кримінальну й адміністративну відповідальність за немедичне вживання наркотичних засобів. Таким чином було покладено край застосуванню окремих норм законодавства, які суперечили розширеному тлумаченню прав людини. На перше місце виступило лікування, а не покарання осіб, хворих на наркоманію (або хронічний алкоголізм). У той же пе-

ріод було ліквідовано лікувально-трудова профілактика. Заміни їм до цього часу не знайшлося.

Проте лібералізація швидко закінчилась: антинаркотичне законодавство 1995 р. скасувало ці «досягнення демократії»: чинний на той час Кримінальний кодекс було доповнено ст. 22916 «Незаконне публічне вживання наркотичних засобів» [6, с. 264-265].

Теперішній третій етап розвитку вітчизняного антинаркотичного законодавства – це період початку повернення до контролю за незаконним споживанням наркотиків. Все частіше висловлюються пропозиції про створення установ, подібних до колишніх ЛТП, для комплексної соціальної і медико-психологічної допомоги [11, с. 18]. Справді: нове – це добре забуте старе.

В 1970-ті в СРСР сформувалася система примусового лікування алкоголіків і наркоманів у ЛТП, де їм надавали медичну допомогу і зобов'язували проходити курс так званої соціально-трудова реабілітації, виконуючи важку некваліфіковану роботу. Але головне, що робила держава – це ізолювання на час знаходження в ЛТП алкоголіків і наркоманів від суспільства. Нормативно-правовою базою для подібного рішення був Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 серпня 1972 р. «Про примусове лікування і трудове перевиховання хворих на наркоманію». Лікування хворих на наркоманію неповнолітніх від 16 до 18 років здійснювалось на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 6 серпня 1986 р. в спеціально створених лікувально-виховних профілакторіях (ЛВП), у яких неповнолітні за рішенням суду могли утримуватись від 6 місяців до 2 років.

З початку 1970-х на території СРСР почали створювати виправно-трудова колонії спеціалізованого типу для примусового лікування і утримування засуджених наркоманів [12, с. 11].

Сучасному періоду передували три складних досить суперечливих десятиліття (з початку 1970-х до кінця 1990-х), коли державна політика в області боротьби з наркозлочинністю відрізнялася особливими крайнощами, була непослідовною, не завжди продуманою і науково обґрунтованою, а також нерідко мала декларативний характер, створюючи імітацію діяльності.

Відсутність єдності підходів політиків і чиновників різного гатунку у розумінні проблем наркоманії та наркозлочинності позначалося на прийнятті рішень, які нерідко ухвалювались на догоду тим, хто мав більший вплив на владу або мав у своєму розпорядженні грошові кошти, необхідні для лобювання законів. Втім, політика тих десятиліть, як мистецтво управління державою, і в інших сферах народного господарства була також непослідовною, помилковою, що негативно позначалося в цілому на життєдіяльності суспільства.

Починаючи з середини 1980-х, влада СРСР взяла курс на проведення так званої «перебудови» економіки і життя населення, початок якої ознаменувався прийняттям в 1985 р. добре відомого антиалкогольного законодавства. Держава повністю сконцентру-

валася на боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом, що стало основним пріоритетом державної кримінальної політики. Боротьба з наркозлочинністю немов відійшла на другий план, тому що масштаби її були не такі значні, не помітні і приховувались у порівнянні з рівнем поширення алкоголізації населення.

Ухвалені рішення про заборону вільного продажу алкоголю в середині 1980-х обернулися серйозними змінами в масовій свідомості людей, які спричинили значне послаблення підтримки населенням антиалкогольної політики держави, посилення негативних настроїв. Л.І. Романова наводить наступні дані опитування населення того часу, що виявили: в середньому 2/3 опитаних негативно ставилися до антиалкогольної кампанії в цілому, у тому числі 80% респондентів різко засуджували політику в сфері виробництва і продажу спиртних напоїв [2, с. 196].

У результаті антиалкогольні реформи (винна монополія, акцизна система і знову – винна монополія) завершилися не тільки значним зменшенням доходів, що надходять у скарбницю від продажу спиртного, але й наростанням пияцтва, що здобуло характер національної загрози, адже за рівнем алкоголізації населення Україна міцно тримає перші місця у світі, а щодо неповнолітніх – явний лідер.

Політика заборони і обмеження продажу алкогольної продукції також призвела до того, що саме в ці роки в країні став спостерігатися зріст самогонваріння, споживання всіляких одурманюючих рідин, що містять хоч у невеликих кількостях алкоголь; в аптеках розкуповувались різні лікарські настойки на спирту; споживались засоби для очищення скла та інші предмети побутової хімії; комбінувались різного роду розчинники, ацетон, клей. На підвищення попиту населення на спиртне тіньовий і кримінальний бізнес відреагував виготовленням сурогатної горілки та іншої алкогольної продукції.

Нарешті антиалкогольна кампанія 1980-х призвела до інших негативних соціальних наслідків, зокрема, вирости всі показники, що характеризують злочинність, збільшилося число отруєнь неякісним спиртом, підробленою горілкою; був створений тіньовий ринок алкогольної продукції. Саме в ці роки в країні був запущений механізм наступного розвитку токсикоманії, а потім і нового витка наркоманії.

З початку 1990-х і до початку 2000-х в Україні відбувся небувалий стрибок наркотизації населення, особливо молодого покоління; офіційна кількість споживачів наркотиків і число зареєстрованих наркозлочинів зросло в десятки разів. Після розвалу СРСР українська влада послідовно знищувала все те позитивне, що було набуто в радянські часи. Це повною мірою стосується і припинення впливу державної кримінальної політики на поширення наркоманії. Була повністю зруйнована система антинаркотичної профілактики, протидії розвитку хвороби наркоманії, лікування наркоманів, їхньої наступної адаптації в суспільстві і повернення до нормального життя.

Звичайно, і раніше не було універсального засобу, панацеї, здатної ефективно протидіяти наркоманії і наркозлочинності. І раніше теж допускалися помил-

ки і прорахунки, але проглядалася певна система в реалізації політики держави в боротьбі з поширенням наркотиків і злочинності.

В умовах соціально-політичної та економічної кризи влада не дуже то дослухалась до фахівців, юристів та медиків, громадської думки, вона керувалася лише своїми амбіціями та інтересами, зважала на думку тільки наближених до неї людей. Так, вчені-кримінологи звертали увагу, що кримінальна політика не може і не повинна бути ліберальною під час розгулу злочинності [13, с. 82].

У результаті те, що вдалось зробити кримінальній політиці в області боротьби з поширенням наркотиків у радянський період, було безповоротно знищено, повністю була втрачена єдина система, що включала профілактику – лікування – ресоціалізацію з наступним поверненням колишніх хворих наркоманів до нормального життя в суспільстві.

Кримінально-правова політика держави в області боротьби з наркозлочинністю за всіх часів характеризувалася певною циклічністю, непослідовністю і відсутністю кримінологічного прогнозу, що забезпечує системність ухвалення рішення і здійснення продуманої антинаркотичної діяльності. Різні відомства, покликані робити ту саму справу профілактики і боротьби з поширенням наркотиків, не завжди могли зрозуміти й оцінити власну роль, домовитись один з одним, погодити свої дії, і тим більше виробити єдину політику протидії наркозлочинності.

Таким чином, в усі вищезгадані періоди дії кримінальної політики і розвитку антинаркотичного

законодавства в нашій країні не вдалося істотно вплинути на стримування наркоситуації і росту наркозлочинності. Нормативне регулювання не носило системного характеру, ефективність багатьох виявилася низькою, деякі приймалися з великим запізненням і не відповідали вимогам криміногенної ситуації, а отже не досягали бажаних результатів. Саме тому необхідним є подальший пошук шляхів удосконалення антинаркотичного законодавства, створення єдиної, діючої державної адміністративної, кримінально-правової і кримінологічної політики, що дозволила б ефективно реалізовувати всю систему профілактики поширення наркотиків, попередження захворювань на наркоманію і боротьби з наркозлочинністю.

Резюмуємо: по-перше, державна кримінальна політика протидії наркозлочинності повинна повністю відповідати сучасним реаліям. Всі зміни, внесені у кримінальне законодавство необхідно кримінологічно обґрунтувати, ретельно врахувати виявлені й прогнозовані тенденції наркозлочинності, її структури, нових видів, контингенту злочинців і т.п.

По-друге, реформи кримінального і кримінологічного законодавства повинні ґрунтуватися на чіткому і ясному розумінні того, яких змін у стані, структурі й динаміці злочинності можна буде домогтись, удосконалюючи відповідні інститути і норми.

В зв'язку з цим очевидним стає той факт, що зараз назріла гостра необхідність прийняття базового документа про основи державної політики протидії злочинності. І це по-третє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Актуальні тенденції поширення залежності від психоактивних речовин в Україні. Щорічний аналітичний огляд. Вип.3 / Академія медичних наук України, Міністерство охорони здоров'я України, Інститут неврології, психіатрії та наркології АМН України, Харків – 2006. – 3 с.
2. Романова Л.И. Наркопреступность: цена, характеристика, политика борьбы: монография / Л.И. Романова. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2010. – С. 191-195.
3. Наркозлочинність: кримінологічна характеристика та запобігання / Бова А.А., Женунтій В.І., Закалюк А.П. та ін.: Наук.-практ. посібник. – Київ: Юрінком Інтер, 2006. – С. 10-11.
4. Уголовный кодекс УССР. – Харьков, 1922. – 35 с.
5. Кримінальний кодекс УРСР. – Харків, 1927. – 72 с.
6. Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А.А. Музика. – К.: Логос, 1998.
7. Селіванов М.П., Хруппа М.С. Антинаркотичне законодавство України / М.П. Селіванов, М.С. Хруппа. – К.: Юрінком, 1997. – 22 с.
8. Бандурка С.А., Слинко С.В. Наркомафия: уголовно-правовые средства борьбы: учебное пособие / С.А. Бандурка, С.В. Слинко. – Харьков: Арсис, 2001. – С. 42-46.
9. Блюдина У. Борьба с наркоманией в современной России: взгляд социолога права / У. Блюдина. – Ульяновск: Изд-во Ульяновского гос. ун-та, 2006. – С. 85-86.
10. Наркомафия: Производство и распространение наркотиков / Авт.-сост. Н.В. Белов. – Мн.: Современный литератор, 1998. – С. 10-33.
11. Бандурка О.М., Акімов В.В., Волошин П.В., Левашов О.С., Чуб В.І. Наркотики: особлива небезпека. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 18 с.
12. Корнієнко В.В. Попередження наркоманії дільничними інспекторами міліції: Науково-практичний посібник / В.В. Корнієнко. – Харків: Наш городок, 2007. – 11 с.
13. Молодєж і наркотики (соціологія наркотизма) / Под редакцией профессора Соболева В.А. и доцента Рущенко И.П. – Харьков: Торсинг, 2000. – 82 с.
14. Ступник Я.В. Кримінологічний аналіз механізму протидії наркозлочинності: монографія / Я.В. Ступник, О.М. Литвинов. – Харків: Ніка Нова, 2012. – 193 с.